

Előítéletek: a vágy ideológiái*

AZ ELŐÍTÉLET MINT TÁRSADALOMTUDOMÁNYI PROBLÉMA

Az előítélet problémája egyik nagy, klasszikus témája a társadalomtudományoknak, ezen belül elsősorban a szociológiának és a szociálpszichológiának. Az Egyesült Államokban már a 20. század harmincas éveitől kezdve sorozatban láttak napvilágot azoknak a nagy empirikus vizsgálatoknak az eredményei, amelyek a különféle etnikai, származási és kulturális kisebbségekkel kapcsolatos negatív attitűdök felmérésére irányultak. Az előítélet-kutatás a második világháború idején és azt követő időszakokban újabb lendületet kapott, főként a fasizmus elleni küzdelem tapasztalatai alapján, majd a polgárjogi küzdelmek, a feminizmus és más emancipatorikus mozgalmak hatására.¹ Az előítélet kérdése a hetvenes-nyolcvanas években került a nyugat-európai szociálpszichológusok figyelmének középpontjába, az 1990-es évektől kezdve pedig a volt szocialista országokban is nagy erővel indult a téma kutatása, Magyarországon elsősorban az antiszemitizmus és a cigányellenesség vonatkozásában.²

Az előítélet-kutatás ma már szinte önálló tudományággá, sőt „iparággá” vált, szorosan kapcsolódva a közvélemény-kutatásokhoz, amelyekben az egyik fontos kérdéskör éppen a kisebbségekkel és „idegenekkel” szembeni ellenséges viszony, a xenofóbia mérése, társadalmi elfogadottságának feltárása.³ Ám nem mindig könnyű eldönteni, hol a határ a szabad véleménynyilvánítás, a saját és a másik csoporttól való különbség pusztá konstataciója, a megfontoltnak tűnő ítélet és a másik embert megalázó, megbélyegző előítélet között, amely azután rosszindulatú gyűlölködések, patológiás fóbiák és erőszakos cselekedetek forrása lehet. Aligha van olyan ember, akinek ne lennének előítéletei, és aligha van olyan, aki ma teljes nyíltsággal bevallaná őket. Előítéletesnek lenni napjainkban a társadalmi kívánatosság normáiba és olykor a „politikai korrektség” elvárásaiba ütközik, ezért a nyilvános kommunikációban többnyire rejtjelezett,

* A tanulmány az NKFI-EPR K. 124192 sz. projektje keretében készült.

¹ Lásd erről részletesebben Erős 1999, 2005.

² Lásd pl. Erős–Fábián 2005; Kovács 1999.

³ A TÁRKI az 1991-es évek óta rendszeresen méri az idegengyűlölet mértékét Magyarországon. Lásd Dencső–Sik 2007.

kódolt formában jelenik meg. Az előítéletekről szóló tudományos diszkurzus abban különbözik a róluk szóló mindennapi gondolkodástól, hogy megpróbál egy olyan „arkhimédészi pontot” találni, ahonnan a terület egésze belátható, ahonnan megfejthetők a nyelvbe és a nyelven kívüli gesztusokba, illetve a cselekvésbe ágyazott kódrendszerek, s érthetővé válik a rendszer egészének működése, anélkül hogy a kutató maga is részévé válnék ennek a rendszernek. Az előítélet kutatója azonban, bármennyire igyekszik is a „harmadik személy” semleges, objektív, előítélet-mentes pozícióját fenntartani, maga sem mentes bizonyos előfeltevésektől, és kutatásai révén nemcsak megismerője, hanem cselekvő részese is annak a társadalomnak, amely előítéletek mentén állít fel különbségeket és határokat emberek, illetve embercsoportok között.⁴

De vajon beszélhetünk-e általában az előítéletről? Van-e valami közös abban, ahogyan különböző korszakokban különböző emberek zsidókról, leszbikusokról, muszlimokról, cigányokról, nyugdíjasokról vagy hajléktalanokról gondolkodnak? Ezzel a kérdéssel foglalkozik Elisabeth Young-Bruehl amerikai filozófus és pszichoterapeuta *The Anatomy of Prejudices* című, 1996-ban megjelent könyve, amelynek rövid bemutatására vállalkozik a jelen cikk. Young-Bruehl könyve már címe szerint is polemikus. A *prejudice* szó többes számú alakjának használatával (*prejudices*) ugyanis azt kívánja hangsúlyozni, hogy „előítélet” mint olyan a maga szubsztancialitásában nem létezik, csakis *előítéletek* vannak, amelyek mind tartalmuk, irányuk, kifejeződési formáik, pszichológiai funkcióik, következményeik, mind pedig az előítélettel fenyegetett, „áldozati csoportokra” gyakorolt hatásuk szerint is lényegileg különböznek egymástól. Young-Bruehl ezeket a különbözőségeket számba véve részletesen elemzi és kritizálja a II. világháború utáni amerikai előítélet-kutatás főbb történelmi trendjeit. Ebben a történetben először az antiszemitizmusé volt a „vezető szerep”, ezt váltotta fel az ötvenes és hatvanas években a fehér rasszizmus, majd a hetvenes és nyolcvanas években a szexizmus és a homofóbia. Napjainkban a hagyományos – etnikai, „faji” és gender alapú – előítéletek mellett egyre nagyobb szerepre tesznek szert az életkor szerinti és a gyermekekkel szembeni előítéletek (*ageism* és *childism*). Ez utóbbi azt jelenti, hogy nemcsak gyermekeket, hanem felnőtt embereket, embercsoportokat is éretlen, önálló akarat nélküli lényekként, „gyermekként” kezelnek, tehát szinte bármit meg lehet velük tenni, ami a feltételezés szerint javukat szolgálja. Mindezeket az előítéleteket Young-Bruehl szerint keretbe foglalják az egyre elterjedtebbé váló osztályalapú előítéletek (*classism*), amelyek a társadalmi osztályok között hierarchikus értékrendet, esszenciális biológiai, antropológiai vagy kulturális határokat állítanak fel. (Young-Bruehl 1996. 7–42; lásd még Young-Bruehl 2007).

⁴ Lásd erről pl. Erőss–Gárdos 2007; Kovács 2007.

A KIS KÜLÖNBSÉGEK NÁRCIZMUSA

Az előítéletekről szóló *mainstream* szociálpszichológiai diszkurzus paradigmaticusan meghatározó fő műve Gordon W. Allport *The Nature of Prejudice* című, 1954-ben (magyarul 1977-ben) megjelent könyve volt. Allport – és nyomában a szociálpszichológusok többsége – mind a mai napig egyes számban használja a *prejudice* szót, egyetlen „dolgot” ért rajta, feltételezve, hogy a fenomenológiailag változó előítélet-megnyilvánulások és -formák mögött a megismerő ész korlátait, kognitív kapacitásunk szűkösségét fedezhetjük fel: a túláltalánosításra és sztereotipizálásra, leegyszerűsítésre és sematizálásra, a valódi tapasztalatok nélküli véleményalkotásra való mindenkori hajlamunkat vagy készségünket. Az előítélet – Sigmund Freud kifejezésével – a „kis különbségek nárcizmusán” alapszik, modern kifejezéssel a *csoport-kategorizáción*, amely az emberek közötti relatív különbségeket az emberi pszichikumban megjelenő abszolút különbségekké, a „mi” és az „ők” mindig *bennünket* igazoló, kategorikus ellentétévé merevíti. Henri Tajfel brit szociálpszichológus szerint „ha valamilyen csoportosítás folyamatos dimenzióban történik, akkor hajlamosak vagyunk az egymástól élesen elkülönülő csoportokba tartozó elemek közötti különbségeket az adott dimenzióban eltúlozni, s ha az elemek csoporton belüli különbségeiről van szó, akkor minimálisra csökkenteni ezeket a különbségeket” (Tajfel 1980. 48). A kategorizáció mindig megjelenik, ha csoportok kerülnek egymással interakcióba; még akkor is, ha a csoportok közötti különbségek irrelevánsnak tűnnek. Mint Tajfel és munkatársai számos kísérlettel demonstrálták, ha egy *ad hoc* módon, egymás számára ismeretlen emberekből összeállított csoportot bármilyen esetleges kritérium mentén kettéválasztunk (például tagjait véletlenszerűen *A*, illetve *B* csoporthoz tartozókra osztjuk), akkor azonnal beindul a szociális kategorizáció, és az *A* csoportba sorolt személy az *A* csoport tagjait, a *B* csoportba sorolt pedig a *B* csoport tagjait fogja előnyben részesíteni, anélkül hogy erre bármiféle racionális vagy érzelmi oka lenne. Ez a kognitív működés azt a célt szolgálja, hogy fenntarthassuk pozitív énképünket, szociális identitásunkat, megerősítsük a saját csoportunkhoz való tartozásunk tudatát negatív attitűdjeink, megvetésünk és gyűlöletünk mindenkori tárgya és projekciós felülete, a külcsoport, a kisebbség rovására. A „saját csoport előnyben részesítése” (*ingroup favouritism*), amit William Graham Sumner amerikai szociológus 1906-ban megjelent klasszikus művében, a *Folkways*ben (magyarul: *Népszokások*, 1978) „etnocentrizmusnak” nevezett, a történelem folyamán mindig is a csoportközi ellenségeskedések, háborúk fő mozgatója volt. Ahogy már Jean-Jacques Rousseau írta a lengyel kormányzatról szóló elmélkedéseiben (*Considerations sur le Gouvernement de Pologne*): „A sajátlagosan lengyel szokások, még ha önmagukban közömbösek, vagy akár rosszak is bizonyos vonatkozásokban, mindig azzal az előnnyel bírnak, hogy erősítik a lengyelek hazafias érzelmeit, és természetes undorral töltik el őket az idegenekkel való keveredéssel szemben” (idézi Ludassy 1999. 96–97).

Allport, Tajfel és követőik kognitív hangsúlyú elméletéből következik, hogy az előítélet alapvető természete szempontjából nincs lényeges különbség abban, ahogyan az különböző korokban és feltételek között megnyilvánul. Például, a keresztény antijudaizmus és a modern antiszemitizmus, a cigányellenesség és a homofóbia pszichológiai gyökereit és funkcióját tekintve ugyanazon előítélet más és más megjelenési formája, noha konkrét tartalmait a társadalmi és kulturális környezet határozza meg. Az előítélet eme felfogásából adódik az is, hogy nincs következmény nélküli, „ártalmatlan” előítélet: valamely kisebbséggel szemben táplált előítélet, ha politikai és társadalmi legitimitációt nyer, végső soron pogromokhoz, lincselésekhez, koncentrációs táborok felállításához, genocídiumhoz, ártatlan emberek millióinak elpusztításához vezethet. Allport felfogása szerint az előítéleteesség öt egymásra épülő fokozata különböztethető meg:

1. Szóban kifejezett előítéleteesség („szalon-antiszemitizmus”);
2. az előítélettel sújtott egyének vagy csoportok spontán elkerülése;
3. hátrányos megkülönböztetés, elkülönítés, intézményesített kirekesztés (apartheid);
4. fizikai agresszió (lincselés, terrorizmus);
5. szisztematikus üldözés (etnikai tisztogatás, menekülésre kényszerítés, genocídium).

Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a verbális előítéleteket hangoztató emberek szükségképpen tömeggyilkossá válnak, csupán annyit, hogy az előítéleteesség eszközlődésének különböző szakaszai között igen keskeny az átmenet, s hogy mindegyik szakaszban *ugyanannak az előítéletnek* – például az antiszemitizmusnak – egyre pusztítóbb tünetei mutatkoznak meg.

TEKINTÉLYELVŰSÉG

Míg Allport és követői az előítélet fogalmában az „ítélet”-et, a túláltalánosítás és sztereotípa-képzés *kognitív* mechanizmusait hangsúlyozzák, a *tekintélyelvűség* klasszikus fogalma az előítélet *pszichodinamikai* hátterét, az affektív és motivációs aspektust, az agresszivitást, az elfojtás és a tudattalan (szexuális) fantáziák szerepét emeli ki. A *The Authoritarian Personality*ben, Adorno és munkatársai művében (Adorno – Frenkel-Brunswik – Levinson 1950) kifejtett felfogás szerint a tekintélyelvűség olyan *szindróma*, amely meghatározott pszichológiai tünetekkel, a percepció, a gondolkodás, a fantázia és az érzelmi élet koherensen összefüggő jellegzetességeivel írható le: konvencionizmus, konformizmus, behódolás a hatalomnak és agresszió a gyengébbekkel szemben, destruktivitás és cinizmus, nagyfokú hajlam az indulatok kivetítésére, a bűnbakképzésre, az összeesküvés-elméletek kritikátlan elfogadása, merev, sztereotip gondolkodás,

anti-intracépció (a komplex, többértelmű, szinesztéziás érzékleti benyomások elutasítása), a szexuális késztetések titkos, perverz kíváncsisággal és szégyennel, büntudattal társuló, prűd elfojtása, a tudományos gondolkodás elutasítása, babonás hiedelmek, vonzódás mindenféle misztikus, okkult tanokhoz. Azok, akikre e tulajdonságok átlagon felüli mértékben és viszonylag tartósan jellemzőek, külön *személyiségtypushoz*, az autoriter, avagy tekintélyelvű személyiség típusához tartoznak. Mint Max Horkheimer írja a *The Authoritarian Personality* előszavában: „Ennek a munkának középponti témája egy viszonylag új jelenség, az általunk autoriter embertípusnak nevezett »antropológiai« faj kialakulása” (ix). Ennek a személyiségtypusnak a kimutatására dolgozták ki az úgynevezett „F-skálát”, azaz „fasiszusskálát” mint személyiségvizsgáló eljárást, amely elvben alkalmas arra, hogy megmérje, kiben milyen mértékben vannak jelen ezek a személyiség-tulajdonságok, vagyis kik a „potenciális fasiszták”. Az F-skála a korabeli vizsgálatok alapján szisztematikusan összefügg olyan politikai és ideológiai attitűdökkel, mint a politikai és gazdasági konzervativizmus, az etnocentrizmus, általában az előítéletesség, és különösen az antiszemitizmus; ennél fogva feltételezhető, hogy az F-skálán magas pontszámot elérő személyek markánsan jobboldali nézeteket vallanak, megvetik a feketéket és más „színes bőrű” kisebbségeket, és különösképpen fogékonyak az antiszemitizmusra, a fasiszta vagy „fasisztoid”, szélsőjobboldali propagandára. Ily módon a tekintélyelvűség nem csupán egy individuálpszichológiai, hanem egy társadalmi karaktertípust is jellemez, abban az értelemben, ahogyan Erich Fromm már az 1930-as években kimutatta a Freud által feltételezett úgynevezett „libidinális típusok” társadalmi érvényességét (Fromm 1932).

Adornóék – az európai fasiszmus és náciizmus pusztításai, a holokauszt tapasztalatai alapján – az amerikai demokráciát is fenyegető, potenciálisan fasiszta személyiségtypus alaptulajdonságait vizsgálták, míg Allport az amerikai bigott konzervativizmus, a McCarthy szenátor nevéhez fűződő kommunistaellenes hisztéria és a szélsőjobboldali propaganda légkörében adott elméleti és empirikus alátámasztást a polgárjogi küzdelmeknek és a liberális demokrácia híveinek. Adornóék műve azonban – Allport könyvével ellentétben – nem került be a szociálpszichológia fő áramába. Támadták mindenekelőtt politikai és ideológiai szempontból, felróva a szerzőknek baloldali elfogultságukat, marxista gyökereiket és a baloldali tekintélyelvűség figyelmen kívül hagyását. Bírálták módszertani szempontból, kétségbe vonva az F-skála és a kutatások során alkalmazott többi attitűdskála validitását, a korrelációk érvényességét, a statisztikai és kérdéséstechnikai eljárások hitelességét. Pszichológiai szempontból megkérdőjelezték az (ortodox) freudi elméletből származó előfeltevéseket, amelyek a tekintélyelvűséget individuális forrásokból eredeztették – tudattalan motívumokból, a kisgyermekkor szexuális impulzusok elfojtásából, az ödipális apai fenyegetések internalizációjából. Bíralták szociológiai nézőpontból, mondván, hogy a tekintélyelvűség nem a személyiség belső tulajdonságaiból ered, hanem egy

meghatározott kultúra, társadalmi csoport vagy osztály gondolkodásmódjának, ideológiájának, szocializációs ágenseinek, az adott közegben uralkodó családi és közösségi nevelési stílusoknak a hatását tükrözi.⁵

AZ ELŐÍTÉLETEK MINT VÁGY-IDEOLÓGIÁK

Az allporti és az adornói hagyományt azonban – eszmetörténeti gyökereik, szemléletmódjuk különbözősége ellenére – Young-Bruehl szerint összeköti az előítélet monolit fogalmán, „egylényegűségén” alapuló felfogás. Az „egyetlen előítélet”-nek pedig, akár a „megismerés szögesdrótjaként” (Csepeli 1986), etnocentrizmusként, akár pedig általános karaktervonásként, rigiditásként, a külső csoportokkal szembeni intoleranciaként és ellenségességgként értelmezzük, hasonló módon kellene működnie az antiszemitizmusban, a rasszizmusban, a szexizmusban és a homofóbiában. Az etnocentrizmus ugyanis a többé-kevésbé meglévő, valódi csoporthatárok mentén szerveződik, és a csoportközi előítéletességet mobilizálja. Az 1970-es évektől rohamos gyorsasággal átalakuló világ, a gazdasági és politikai globalizáció, a Szovjetunió és a kelet-európai államszocialista rendszerek összeomlása, a gazdasági válság, a nemzetállamok hanyatlása, a világméretű migráció, az erőszak eszkalációja azonban radikálisan megváltoztatta az előítéletek szerkezetét, tartalmait és irányait is. Az előítéletek többé nemcsak a partikuláris csoportidentitásokat védik, hanem olyan, univerzálisra törekvő világképeket, ideológiákat képviselnek, amelyek az egyének fantáziáit és vágyait fejezik aziránt, hogy a csoporthatárokat és -különbségeket maguk alkossák meg, pszichés szükségleteiknek megfelelően, egy elképzelt, „ideális” világban. Az előítéletek mint „a vágy ideológiái” nem egyes nemzetekre, törzsekre vagy etnikai csoportokra irányulnak, hanem „magukra a különbségek jelzéseire, az emberi létezés különböző formáira, olyan partikuláris minőségekre, amelyek számtalan csoporton belül, és csoportok között is megtalálhatók. Az az ember, aki gyűlöli mindazt, amit a »fekete« jelent, gyűlölni fogja a feketét mindenütt, ahol a valóságban megtalálja vagy elképzeli őket. A szexisták gyűlölik a femininitás jeleit – nőben és férfiban egyaránt. Az antiszemitizmus virágzik Japánban, ahol nincsenek zsidók.” (Young-Bruehl 1996. 28.)

Az antiszemitizmus, a rasszizmus és a szexizmus (amelyen belül speciális helyet foglal el a homofóbia) Young-Bruehl szerint nem csupán előítélet-típusok, hanem olyan vágy-ideológiák, amelyek *speciális karaktertípusoknak* feleltethetők meg. Ezek a karaktertípusok a következők: 1. kényszeres, 2. hisztérikus, 3. narcisztikus (Young-Bruehl 1996. 200–252). A karaktertípusok Young-Bruehl szerint nem szindrómák abban az értelemben, ahogyan Adornóék értelmezték

⁵ A tekintélyelvűség fogalmának eszmetörténetéről lásd Fábíán 1999; Enyedi–Erős (szerk.) 1999.

az „autoriter személyiség” fogalmát. Szemben *A tekintélyelvű személyiség* szerzőivel, akik Freud ösztöntanából eredeztették elméletüket, Young-Bruehl forrásai a posztfreudánius teóriák, elsősorban Anna Freud elmélete az én elhárító, védekező mechanizmusairól. Hannah Arendt antiszemitizmus-felfogása és totalitarizmus-elmélete ugyancsak fontos szerepet játszik Young-Bruehl elgondolásaiban.⁶ A karaktertípusok klinikai tapasztalatból merített, de nem pszichopatológiai kategóriák: éppen ellenkezőleg, funkciójuk az, hogy az ént megvédjék a pszichés betegség fenyegetése ellen. Ennyiben a normalitás kifejeződései lehetnek az olyan társadalmakban, amelyek maguk válnak patolgikussá, mivel radikálisan felszámolják az individuum létezésének alapjait. Hannah Arendt, mint Young-Bruehl utal rá, éppen ezt ragadta meg Adolf Eichmannról és peréről szóló könyvében, hangsúlyozva a vádlott „normalitását” mint a „gonosz banalitásának” megtestesülését (Young-Bruehl 1996. 32–33).

Eichmann azonban csupán szélsőséges példája volt az obszesszív, *kényszeres karaktertípusnak*, amelynek jellemző előítélete az antiszemitizmus (vagy az annak mintájára épülő globális összeesküvés-elméletek, mint például napjainkban az iszlamofóbia). Ez a típus az idegeneknek démoni, khimérikus hatalmat tulajdonít, mindenütt világot átfonó titkos összeesküvéseket sejt, ezért az ellenséget mindenáron el kell pusztítani, nyomait is meg kell semmisíteni, hogy terjedését és fertőző hatását megakadályozhassák. Vágyott világképe a zsidóktól és más, nemzetre, fajra veszélyes spekulánsoktól és egyéb kártevőktől mentes világ. *A hisztérikus karaktertípus* jellemző előítélete a rasszizmus, amelynél az egyén a saját magában elfojtott szexuális és agresszív vágyakat vetíti ki egy másik csoportra, amelyet intellektuálisan, morálisan és biológiailag alacsonyabb rendűnek tart. Vágyott világa az olyan világ, amelyben mindenki a helyén van, nincs keveredés a „fajok” között, a hierarchiát szigorúan betartják (apartheid). *A narcisztikus karaktertípusra* jellemző előítélet a szexizmus és a homofóbia, amelynél az egyén a saját test- és énhatárait próbálja megvédeni az összeolvadástól, abszolutizálva a másik nemtől vagy a hasonló nemű, de másfajta szexualitással rendelkezőktől való testi és lelki különbözőségét. A szexisták által elképzelt, vágyott világban a biológiai alapú nemi hovatartozást, a szexuális különbségeket és a patriarchális rendet számukra semmiféle „gender-identitás” nem írhatja felül.

A Young-Bruehl által felvázolt karaktertípusok – mint ő maga is hangsúlyozza – Max Weber-i értelemben ideáltípusok, „tisztán” sohasem találhatók meg a valóságban. Létezésük hagyományos empirikus módszerekkel aligha volna igazolható, oly módon, ahogyan azzal Adornóék kísérleteztek annak idején az F-skála mint általános mérőeszköz, személyiség- és attitűdskálák kidolgozása és a mért eredmények statisztikai feldolgozása révén. Heurisztikus értékük azonban szembetűnő: Young-Bruehl karaktertípusai jól megvilágíthatják, az empirikus kutatások számára is tanulságos módon, az olyan, napjainkban különösen

⁶ Young-Bruehl Hannah Arendt és Anna Freud életrajzírója volt (1982, 1988).

felpörgetett előítéletek hátterét, mint például a migránsellenesség. A „menekültválságban” és a hozzá kapcsolódó közvélemény-reakciókban, politikai és propagandakampányokban, média-reprezentációkban jól felismerhetjük mind a kényszeresség, mind pedig a hisztéria és a nárcizmus jegyeit. A migráció, a menekültek tömeges megjelenése mindenekelőtt a *kényszeres* előítéleteket mozgósítja: számukra úgy jelenik meg, mint szervezett akció, titkos összeesküvés, amelynek célja az európai civilizáció, a keresztény nemzetek és kultúrák lerombolása, ezért minden eszközzel távol kell tartani a bevándorlók és menekültek egyre növekvő tömegét. A migránsok helyét a világban a *hisztérikussá* fokozódó rasszista előítéletek jelölik ki, a *narcisztikus* előítéletek pedig a tisztátlanságtól, fertőzéstől és behatolástól való félelemhez, a migránsoknak tulajdonított fenyegető szexualitáshoz, a férfiak erőszakosságához és a nők „túlfűtött” szexualitáshoz kapcsolódnak.

HALLGATÓLAGOS TÁRSADALMI KONSZENZUS

Ez azonban csak egy lehetséges továbbgondolása a Young-Bruehl által javasolt karaktertípusok alkalmazhatóságának. Young-Bruehl 1996-os könyve mindenképpen fontos hozzájárulás volt ahhoz a vitához, amely *A tekintélyelvű személyiség* 1950-es megjelenése óta folyik társadalomkutatók, szociológusok, szociálpszichológusok, klinikai pszichológusok között az előítéletek egyéni és társadalmi gyökereiről, mérhetőségekről, nem utolsósorban pedig „gyógyításukról”, az ellenük való harcról. Úgy tűnik, hogy az előítéletek mint „a vágy ideológiái” az álhírek és „poszt-igazságok” mai világában még erőteljesebben jelen vannak mindennapjainkban, ezért megszüntetésük vagy csökkentésük feltétele éppen az őket övező csendes társadalmi konszenzus megtörése volna. Ez az a konszenzus, amely, mint a „menekültválságról” szóló könyvében Slavoj Žižek (2016) fejtegeti, fenntartja és reprodukálja a rendszert, de – mint a lacani *objet petit a*, a vágy tárgya és oka – túl van a realitáson, szimbolizálhatatlan, hozzáférhetetlen, magán a rendszeren belül nem lehet róla beszélni. A szimbolikus rendszer szövedéke azonban „mindig fölfeslik valahol”, ilyenkor derül ki, hogy a „király meztelen”, és mindannyian illúziók, megvesztegetések, ideológiai csapdák áldozatai vagyunk.

A norvég filozófus, Lene Auestad *Respect, Plurality, and Prejudice* című könyve (2015) Young-Bruehl elméletét kritikusan továbbgondolva ismét a pszichoanalízishez, ezúttal a trauma-elmülethez fordulva próbálja megvilágítani, hogy az előítélet mint hallgatólagos társadalmi konszenzus hogyan nyer megerősítést a tudattalan folyamatokban, már a kora gyermekkortól kezdve. Auestad könyvének fókuszában nem az előítéletek durva, verbális vagy fizikai erőszakban megtestesülő, a közvéleményt és a médiát is gyakran foglalkoztató esetei állnak, hanem az implicit, megszokott, hagyományos, gyakran tudattalan megnyilvánulások,

amelyek szinte sohasem jutnak felszínre. Vizsgálódása nem elsősorban a kifejlett előítélet-rendszerek (antiszemizmus, homofóbia stb.) politikai és ideológiai elemzését célozza, hanem az előítélettel sújtott személy szubjektivitásának fenomenológiai megközelítéséből indul ki. E szubjektivitas törések, hasítások és hiányok mentén bontakozik ki, elsősorban traumatikus élmények és tapasztalatok nyomán. Auestad a pszichoszociális traumát, amelyet az előítélettel való találkozás jelent az egyén számára, egy „háromfázisú trauma-elmélettel” világítja meg, elsősorban Bálint Mihály, az Angliába emigrált magyar pszichoanalitikus, valamint Sigmund Freud és Ferenczi Sándor munkái nyomán. Az első fázisban a gyermek szoros függőségben, szimbiózisban van a szülővel, a tökéletes „ősbizalom” állapotában. A második fázisban ez a bizalom valamilyen külső, szándékos vagy nem szándékos, izgató, fájdalmas vagy félelmetes esemény következtében megrendül, elvész. A trauma valójában a harmadik fázisban bontakozik ki, amikor a gyermek a felnőttöz fordul vigasztalásért, szeretetért, megértésért, ám többnyire olyasfajta válaszokat kap, hogy „hiszen nem történt semmi, katonadolog”. Auestad szerint a felnőtt világnak ez a reakciója analóg azzal, ahogyan egy rasszista, egy homofób vagy egy antiszemita szólhat előítélete „célpontjához”: „Őn félreért engem, nem így gondoltam, nem akartam megbántani. Ön túl érzékeny..., stb.” Ebben a szituációban a „beszélő” megerősíti a saját szubjektivitását, ugyanakkor megsemmisíti, érvényteleníti a másikat, a „célpontját”. A külső, „harmadik fél”, aki látszólag az objektív megfigyelő semleges pozíciójában van, a „beszélővel” egyetértve és tagadva az eseményt, beteljesíti a traumatikus folyamatot, és megfosztja azt realitásától. Auestad számára a „háromfázisú trauma-elmélet” természetesen csupán kiindulópont, amely jól modellálja, hogy a hallgatolagos konszenzus, a traumatizáció nem tudomásul vétele vagy tagadása hogyan működik azokban a társadalmi helyzetekben, amelyeket a hatalmi viszonyok egyenlőtlen megoszlása jellemez. A kérdések és témák persze nyitottak, és sok érdekes kérdést vetnek fel a pszichoanalízis, a filozófia és az etika számára is, különös tekintettel a gyűlöletbeszéd és a „politikailag korrekt” beszéd problémájára, amellyel Auestad ugyancsak foglalkozik könyvében. Young-Bruehl és Auestad pszichoanalitikus ihletettséggű, filozófiailag is elmélyült munkái mindenesetre az előítéletek vizsgálata számára olyan perspektívákat nyújtanak, amelyek messze túlmutatnak a klasszikus előítélet-kutatások, az Allport és Adorno művei által kijelölt irányokon.

IRODALOM

- Adorno, Theodor W. – Frenkel-Brunswik, Else – Levinson, Daniel J. – Nevitt Sanford, R. 1950. *The Authoritarian Personality*. New York, Harper and Row.
- Allport, Gordon W. 1977. *Az előítélet*. Budapest, Gondolat.
- Auestad, Lene 2015. *Respect, Plurality, and Prejudice. A Psychoanalytical and Philosophical Enquiry into the Dynamics of Social Exclusion and Discrimination*. London, Karnac.

- Csepeli György 1986. A megismerés szögesdróttjai: az előítélet. In uő: *A hétköznapi élet anatómiája*. Budapest, Kossuth. 75–81.
- Dencső Blanka – Sik Endre 1997. Adalékok az előítéletesség mértékének és okainak megismeréséhez a mai Magyarországon. *Educatio*. 16/1. 50–66.
- Enyedi Zsolt – Erős Ferenc (szerk.) 1999. *Authoritarianism and Prejudice. Central European Perspectives*. Budapest, Osiris.
- Erős Ferenc 2005. Az előítélet-kutatás dilemmái. In Szalai Júlia – Neményi Mária (szerk.): *Kisebbség kisebbsége – A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest, Új Mandátum. 353–374.
- Erős Ferenc 2007. Irányok és tendenciák az előítéletek kutatásában. *Educatio*. 6/1. 3–9.
- Erős Ferenc – Fábíán Zoltán 1999. Az etnikai előítéletek kialakulásáról: tekintélyelvűség és szociális környezet. *Educatio*. 8/2. 233–247.
- Erős Ferenc – Fábíán Zoltán 2005. Cigányellenesség Magyarországon. Egy 2002-es kutatás eredményei. In Tamás Pál – Eröss Gábor – Tibori Tímea (szerk.): *Nemzetfelfogások. Kisebbség – többség*. Budapest, Új Mandátum – MTA SZKI. 204–211.
- Eröss Gábor – Gárdos Judit 2007. Az előítélet-kutatások bírálatához. *Educatio*. 16/1. 17–37.
- Fábíán Zoltán 1999. *Tekintélyelvűség és előítéletek*. Budapest, Új Mandátum.
- Fromm, Erich 1932. Die psychoanalytische Charakterologie und ihre Bedeutung für die Sozialpsychologie. *Zeitschrift für Sozialforschung*. Bd. 1. 253–277.
- Kovács András 1999. Antiszemitizmus Magyarországon az 1990-es években. In Kovács András (szerk.): *A modern antiszemitizmus*. Budapest, Új Mandátum. 395–418.
- Kovács András 2007. Lehet-e előítélet az előítélet? *Educatio*. 16/1. 10–16.
- Ludassy Mária 1999. *Elhizsem, mert ésszerű. Tanulmányok az angol és francia felvilágosodás koráról*. Budapest, Osiris.
- Sumner, William G. 1978. *Népszokások: Szokások, erkölcsök, viselkedésmódok szociológiai jelentősége*. Budapest, Gondolat.
- Tajfel, Henri 1980. Az előítélet gyökerei: néhány megismeréssel kapcsolatos tényező. In Csepeli György (szerk.): *Előítéletek és csoportközi viszonyok*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Kiadó. 40–69.
- Young-Bruehl, Elisabeth 1982. *Hannah Arendt: For the Love of the Word*. New Haven, Yale University Press.
- Young-Bruehl, Elisabeth 1988. *Anna Freud: A Biography*. New Haven, Yale University Press.
- Young-Bruehl, Elisabeth 1996. *The Anatomy of Prejudices*. Cambridge/MA, Harvard University Press.
- Young-Bruehl, Elisabeth 2007. A Brief History of Prejudice Studies. In Henry Parens *et al.* (szerk.): *The Future of Prejudice. Psychoanalysis and the Prevention of Prejudice*. Latham/MD, Rowman and Littlefield.
- Žižek, Slavoj 2016. *Against the Double Blackmail. Refugees, Terror and Other Troubles with Neighbours*. London, Allen Lane.